

Zbiór nie jest wolny od błędów edytor-
skich: na okładce widnieje rok wydania 1994,
zaś na stronie tytułowej 1995; brak opisu do
ilustracji znajdującej się na okładce; na stronie
79 brakuje tabeli, która dołączona została
w postaci erraty. Wymienione niedociągnięcia,
choć nie obniżają wartości merytorycznej zbioru,
to jednak wpływają na wrażenie ogólne
o jakości wydawnictwa.

Podsumowując zaznaczyć należy, iż pre-
zentowane wydawnictwo stanowi kolejny etap
w procesie tworzenia obrazu rodziny na prze-
strzeni wieków oraz ukazuje uwikłanie rodziny
w najróżniejsze procesy społeczne wywołujące
w niej zmiany lecz także powodujące zachowy-
wanie przez nią swoistej tożsamości.

Violetta Rączewska

**Rodzina w starożytnym Rzymie. Materiały z konferencji naukowej Zacisze
20-21.05.1991 r. zorganizowanej przez Katedrę Historii Wychowania WSP
w Bydgoszczy, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1993, Wydawnictwo WSP, ss. 282**

Polska historiografia nie może poszczycić
się wieloma pracami dotyczącymi teorii i prak-
tyki wychowania starożytnego, a w szczególno-
ści problematyki rodziny antycznej jako środo-
wiska wychowawczego. Prace J. Jundziłła, K.
Korusa, M. Brożka z zakresu pedagogiki po-
gańskiej czy zbiór artykułów omawiających
wybrane aspekty pedagogiki chrześcijańskiego
antyku w 8/9 zeszytzie „Vox Patrum” to najis-
totniejsze pozycje z interesującej nas dziedziny¹.
Tym cenniejsze wydaje się ukazanie zbioru
materiałów z konferencji naukowej *Rodzina
w starożytnym Rzymie* zorganizowanej przez
Katedrę Historii Wychowania WSP w Byd-
goszczy w Zaciszu w dniach 20-21.05.1991 r.

Przedstawione w tomie artykuły prezen-
tują, jak zaznaczono we wstępie (s. 7), „szeroki
i inspirujący zakres problemów od opisu ról
mażeńskich i rodzinnych poprzez analizę pozyc-
ji dziecka w rodzinie, do obrazu funkcjonowa-
nia rodziny w poszczególnych okresach i war-
stwach społecznych”. Praca obejmuje pozycje
o charakterze syntetycznym i analitycznym
oparte na różnorodnym materiale źródłowym:
archeologicznym, inskrypcyjnym, ikonograficz-
nym oraz literackim. Tak szerokie spektrum
wykorzystanych źródeł świadczy, iż badania
nad rodziną antyczną można prowadzić w spo-

sób kompleksowy, a nie tylko incydentalny czy
selektywny.

Na uwagę zasługuje fakt, iż prezentowany
zbiór obejmuje autorów z różnych ośrodków
krajowych (Bydgoszcz, Gdańsk, Poznań, Wroc-
ław), jak i zagranicznych (RFN, Czechy, Mace-
donia). Do pracy dołączono ciekawy wybór
najnowszej bibliografii dotyczącej rodziny
rzymskiej.

W celu uporządkowanego omówienia za-
wartości zbioru możemy uszeregować zapre-
zentowane artykuły w konkretne grupy tematy-
czne, biorąc za kryterium wykorzystaną bazę
źródłową. Źródła epigraficzne, literackie i iko-
nograficzno-archeologiczne to trzy zasadnicze
obszary poszukiwań badawczych.

Pracę rozpoczyna artykuł wprowadzający
R. Pankiewicza (Bochum) – „Społeczno-ekono-
miczne aspekty funkcjonowania rodziny wczes-
norzymskiej”. Autor omawia kontekst ekono-
miczny i społeczny życia rodzinnego w Rzymie
od IX-VIII w. p.n.e. do III w. p.n.e., poddając
krytyce XIX i XX-wieczne modele rodziny
wczesnorzymskiej. Polemizując z dotychczas-
owymi modelami i syntetycznymi ujęciami tema-
tu (Birt, Leipoldt, Grimal, Hallett) autor postu-
luje stworzenie nowych kontrmodeli z uwzględ-
nieniem wszystkich dostępnych źródeł – ar-

¹ J. Jundziłł, *Teoretyczne problemy wychowania w rodzinie rzymskiej (III w. p.n.e. – III w. n.e.)*, Bydgoszcz 1987; K. Korus, *Program wychowawczy Plutarcha z Cheronel*, Wrocław 1987; M. Brożek, *Kształcenie i wychowanie dzieci w najdawniejszej starożytności rzymskiej*, „Meander” 1969, z. 7-8, s. 313-314; tenże, *Kształcenie i wychowanie w starożytnym Rzymie w III w. p.n.e.*, „Meander” 1975, s. 395-410.

cheologicznych, lingwistycznych i literackich (s. 28). Interesujące jest wskazanie na ewolucję miejsca i roli władzy ojcowskiej (*pater potestas*) pod wpływem czynników społeczno-demograficznych i psychologicznych oraz postawienie pytania o wpływ na kształt rodziny rzymskiej i jej funkcjonowanie upowszechnienia się metali w życiu codziennym oraz pojawienie się regularnej wymiany handlowej (s. 29).

Wykorzystanie źródeł epigraficznych do badań funkcjonowania rodziny rzymskiej stanowi chyba najsilniejszy punkt omawianej pracy zbiorowej. O wartości poznawczej materiału inskrypcyjnego stanowi masowy charakter oraz powiązanie z różnymi sferami życia codziennego, tak charakterystycznej dla antyku, cywilizacji miejskiej. Zaprezentowane w zbiorze analizy wykorzystują zarówno inskrypcje pogańskie, jak i chrześcijańskie. St. Mrozek (Gdańsk) omówił w artykule „Matka rzymska w świetle źródeł epigraficznych Pryncypatu” 49 inskrypcji nagrobnych opublikowanych na łamach czasopisma *l'Anne Epigraphique* w latach 1968-1988. Poddany badaniu materiał wskazuje na dużą liczbę matek samotnie dedykujących nagrobki starszym dzieciom. Zdaniem autora problem ten wymaga dalszych badań w skali ogólnorzzymskiej w oparciu o całokształt znanego materiału epigraficznego (s. 47).

Artykuł J. Pudliszewskiego (Gdańsk) „Rodzina w uroczystościach nagrobnych w cesarstwie rzymskim (I - III w. n.e.)” jest próbą znalezienia pewnych prawidłowości dotyczących funkcjonowania rodziny rzymskiej na podstawie napisów funkcyjnych związanych z uroczystościami nagrobnymi tzw. *parentalia* i *rosalia*. W grupie fundatorów dominują rodziny plebejskie (rzemieślnicy, żołnierze), najczęściej o modelu 2+2 (s. 167). Z analizy epitafiów wyłania się obraz ideałów dotyczących małżeństwa, rodziców i dzieci.

Problematykę więzów rodzinnych w rodzinach chrześcijańskich podejmują dwa artykuły B. Stawoskiej (Bydgoszcz). W pierwszym („Małe dziecko w chrześcijańskiej epigrafice nagrobnej III - VI wieku”) autorka dokonała analizy

56 inskrypcji nagrobnych z terenu Rzymu. Szczególną uwagę poświęciła epitetom indywidualnym charakteryzującym osobowość dziecka, co pozwoliło wysunąć wnioski o podmiotowym traktowaniu dziecka w rodzinach chrześcijańskich². Drugi artykuł tej samej autorki („Alumni w inskrypcjach chrześcijańskich Rzymu”) podejmuje kwestię bardzo specyficznej grupy, jaką byli tzw. alumni. Analizowany po raz pierwszy w literaturze naukowej materiał epigraficzny (130 inskrypcji z IV - VI wieku głównie z Rzymu) nie daje pełnej odpowiedzi na temat statusu tej grupy zakorzenionej w strukturze rodziny rzymskiej, wskazuje raczej na konieczność podjęcia dalszych badań w tym kierunku. Penetrację źródeł epigraficznych zamyka komunikat M. Pawlak (Wrocław) „Niektóre aspekty życia rodzinnego niewolników w Afryce rzymskiej w świetle źródeł epigraficznych”, omawiający badania nad strukturą rodzin niewolników i przyrostem naturalnym tej grupy społecznej w oparciu o napisy nagrobne jednej z nekropolii północno-afrykańskich II - III w. n.e.

Źródła ikonograficzne i archeologiczne są mało wykorzystywane w badaniach nad pedagogiką antyczną. Potrzebom w tej dziedzinie wychodzą naprzeciw dwa artykuły V. Rączewskiej (Bydgoszcz). W pierwszym („Opieka matki nad dzieckiem w świetle rzymskich sarkofagów biograficznych I - III w. n.e.”) autorka poddała badaniu kompozycję, narrację i tematykę dzieł sarkofagów z terenu cesarstwa rzymskiego. W ikonografii przeważają sceny kąpeli dziecka, w mniejszym stopniu karmienia, opieki i zabawy. Pozwoliło to autorce wyciągnąć wnioski kwestionujący pogląd o upadku obyczajów w okresie cesarstwa (s. 98). W drugim artykule („Propagandowy wizerunek rodziny cesarskiej na monetach złotego wieku”) podjęła się ona analizy przedstawień monetarnych dotyczących sukcesji cesarskich, aktu zawarcia małżeństwa oraz pozycji kobiety w rodzinie cesarskiej. Ikonografia monet z okresu od panowania Nerwy do czasów Marka Aureliusza wskazuje na dbałość cesarzy o pozytywny,

² Na ile dowartościowanie dziecka było charakterystyczne tylko dla rodzin chrześcijańskich zob. J. Jundziłł, *Niektóre czynniki wpływające na wysoką pozycję dziecka w rodzinie rzymskiej*, w: *Rodzina - Przeszłość - Terażniejszość - Przyszłość*, red. A. Tchorzewski, Bydgoszcz 1988.

całościowy obraz rodziny cesarskiej, ucieleśniającej zgodę i szczęście, jak i ich samych, ich żon oraz następców. Ciekawym wykorzystaniem źródeł narracyjnych i archeologicznych charakteryzuje się artykuł P. Dyczka (Warszawa) „Pater familias jako pierwszy lekarz” podejmujący mało zbadane kwestie władzy ojcowskiej. *Patria potestas* obejmowała także, oprócz aspektów prawnych i religijnych, działalność medyczną. Warto wspomnieć krótki komunikat T. Janakiewskiego (Bitoli) o dwujęzycznej inskrypcji z Likestidy przedstawiającej model rodziny centuriona.

Ostatnia grupa artykułów obejmuje prace oparte na analizie źródeł literackich. Szczególną uwagę zwracają materiały J. Jundziłła („Pochwała matek w literaturze czasów rzymskich – główne trendy rozwojowe”, „Typy małżeństw a wychowanie dziecka w rodzinie rzymskiej”), M. Żyromskiego („Rodzina jako czynnik ruchliwości społecznej na przykładzie elity prowincji dolnodunajskich cesarstwa rzymskiego”), K. Korusa („Poglądy Plutarcha na rolę ojca w rodzinie”) oraz A. Prokopa („Rodzina w dziele Artemidora Oneirokritika”).

J. Jundziłł podjął się analizy modeli stosunków małżeńskich i ich wpływu na wychowanie dzieci w okresie od republiki po schyłek cesarstwa (III w. n.e.). Autor patrzy na rodzinę rzymską od strony psychologiczno-pedagogicznej dokonując typologii małżeństw od strony ról męża i żony oraz relacji zachodzących między partnerami (s. 73). Należy zgodzić się z twierdzeniem autora o korelacji między wzrastającym poziomem cywilizacji i kultury swoiście rzymskiej a kształtem więzów małżeńskich (s. 80). Na tym tle następuje wzrost znaczenia dzieci jako wartości samej w sobie, szczególnie w warstwach wyższych. W drugim artykule J. Jundziłł zanalizował ideał matki w oparciu o wybranych autorów rzymskich (Tacyt, Seneka, Apulejusz, Julian, Augustyn). Obraz pozycji rodziców w rodzinie rzymskiej dopełnia artykuł K. Korusa (Kraków), charakteryzujący rolę ojca w procesie wychowania dzie-

cka w świetle poglądów Plutarcha. Szkoda, że autor nie wyszedł poza wyniki swoich dotychczasowych badań, gdyż ważne jest pytanie o oryginalność poglądów Cheronejczyka w stosunku do aktualnie panujących w Rzymie zapatrywań na wychowawczą rolę ojca czy ideał małżeństwa.

Ciekawe spojrzenie na rodzinę rzymską okresu Pryncypatu, z punktu widzenia tzw. historical sociology, zaprezentował M. Żyromski (Poznań). Autor badając elity (namiestnicy, dowódcy legionów) prowincji dolnodunajskich (Dacja, obie Mezje i Panonie) wskazał na rolę rodziny jako ważnego czynnika ruchliwości społecznej. Z kolei paranaukowej literaturze antycznej poświęcił swój przyczynek A. Prokop (Praga), badając sennik Artemidora z Efezu z punktu widzenia historyczno-socjologicznego. Artemidor prezentuje tradycyjne i hierarchiczne relacje wewnątrzrodzinne (np. przedmiotowe traktowanie kobiety). Pozostaje do rozstrzygnięcia problem o ile poglądy Artemidora były unikalne, a na ile oddawały tendencje ówczesnej rzeczywistości.

Zamykając prezentację materiałów składających się na omawiany tom należy wspomnieć o artykule ks. A. Eckmanna (Lublin) „Dziecko w Biblii”, w którym autor dokonał syntetycznego przeglądu roli i pozycji dziecka w świetle tradycji starotestamentalnej, ewangelicznej i apostoelskiej, nie wychodząc jednak poza dotychczasowe tradycyjne ujęcie³. Od ogólnego poziomu artykułów odbiega przyczynek J. Hatłasa (Poznań) „Kilka uwag na temat obrazu dzieci cesarskich z rodu julijsko-klaudyjskiego u Swetoniusza”, będący prostym zestawieniem informacji o dzieciach cesarzy w dziele *De vita Caesarum*.

Podsumowując należy stwierdzić, iż zaprezentowane wydawnictwo jest ważnym uzupełnieniem, nie do końca opracowanego naukowo, obrazu rodziny rzymskiej. Autorzy stawiają nowe problemy badawcze, co pozwala oczekiwać kontynuacji badań w tym kierunku.

Michał Kosznicki

³ K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina w Biblii*, Katowice 1981; M. Filipiak, *Biblia o człowieku*, Lublin 1979; Leon – Dufor X, *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań 1981, s. 234-235; *Słownik teologii biblijnej*, opr. K. Romaniuk, Poznań 1982, s. 242-243.